

Marek Czaja, Szymon Gutowski

Środowisko – tak, Zieloni – nie : problematyka ochrony środowiska naturalnego w badaniach empirycznych

Preferencje Polityczne : postawy, identyfikacje, zachowania 8, 99-116

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marek Czaja, Szymon Gutowski
(Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska)

**ŚRODOWISKO – TAK, ZIELONI – NIE.
PROBLEMATYKA OCHRONY ŚRODOWISKA
NATURALNEGO W BADANIACH EMPIRYCZNYCH**

Abstract:

This article presents the perception of environmental issue by Polish society - attaching importance to these issues and the assessment of political activities in solving environmental problems.

The first part of the article describes environmentalism and the green parties which gained relevant position in Western European party system in the 70s of the twentieth century. Then the activities of the Greens in Poland and other Central European countries are described that took place after the collapse of the communist system in 1989.

The article also illustrates the results of research on social perception of the environmental issues. The vast majority of Poles consider these issues important and claim that politicians should increase their activities in this area. Nevertheless, this doesn't affect the position of the Greens in the Polish party system. This is due to the history after World War II when Central Europe was in the Soviet sphere of influence and the weakness of the green parties that have never been able to present their offer efficiently to public opinion.

Key words:

environmental protection, environmentalism, green parties, party system, poll results.

Problemy związane z ochroną środowiska naturalnego zdecydowanie zyskały na znaczeniu w drugiej połowie XX wieku wraz ze zmianami społecznymi i politycznymi, jakie miały miejsce głównie w państwach Europy Zachodniej. Odpowiedzią na te przeobrażenia było powstawanie ruchu społecznego zielonych, a w konsekwencji partii politycznych, stanowiących jego zinstytucjonalizowaną formę, podejmujących kwestie ochrony środowiska. Pierwsza część niniejszego artykułu poświęcona zostanie scharakteryzowaniu

ideologii environmentalizmu, na której opierają się partie ekologiczne, a także przedstawieniu występowania tychże partii w systemach partyjnych państw zachodnioeuropejskich. Kolejny element artykułu stanowić będzie przedstawienie działalności partii zielonych w Polsce po upadku systemu komunistycznego w 1989 roku. Następnie, zaprezentowane zostaną wyniki badań empirycznych, dotyczących oceny poziomu aktywności polityków w obszarze ochrony środowiska naturalnego oraz podejścia do tychże kwestii samych ankietowanych. W ostatniej części pracy podjęta zostanie próba znalezienia odpowiedzi na pytanie, dlaczego ugrupowania zielonych nie odegrały dotąd znaczącej roli, w podlegającym licznym zmianom i ewolucjom, polskim systemie partyjnym, nie stając się siłami relewantnymi.

Ideologia environmentalizmu i jej założenia

Źródeł współczesnego ekologizmu upatrywać należy w XIX-wiecznej rewolucji przemysłowej, kiedy to hasła związane z koniecznością ochrony środowiska naturalnego stanowiły reakcję przeciwko procesom industrializacji i urbanizacji, zachodzącym głównie w państwach Europy Zachodniej. Najbardziej dynamiczny rozwój idei ekologicznej przypada jednakże na wiek XX, kiedy industrializacja nabrała jeszcze szybszego tempa [Heywood 2007: 274].

Hasła związane z ochroną środowiska naturalnego znalazły swoje usystematyzowanie w ideologii environmentalizmu. Cechą wyróżniającą tę ideologię spośród innych jest promowanie ekocentryzmu, uznającego przyrodę jako wartość autonomiczną oraz sprowadzającego człowieka do pełnienia roli drugoplanowej względem przyrody. Stanowi on przeciwagę wobec stanowiska antropocentrycznego, wyznawanego przez przedstawicieli pozostałych ideologii politycznych, stawiającego człowieka w centrum zainteresowania, a świat przyrody sprowadzającego do źródła zaspokajania ludzkich potrzeb. Głównym założeniem environmentalizmu jest przeciwstawianie się niszczeniu środowiska naturalnego poprzez przeciwdziałanie nadmiernemu wzrostowi tempa rozwoju gospodarczego, niosącego ze sobą liczne zagrożenia dla środowiska naturalnego [Heywood 2006: 76 - 77].

Narodziny ruchów ekologicznych w państwach wysoko rozwiniętych Europy Zachodniej oraz Ameryki Północnej w latach '70 XX wieku związane są z pojawieniem się ruchów kontestacyjnych, określanym mianem Nowej Lewicy. Ekologizm stanowi rozległy nurt współczesnej myśli politycznej, łączący kwestie ochrony środowiska naturalnego z hasłami innych prądów myślowych, powstałych jako skutek kontrkultury lat '60. Pierwszym z nich jest ekofeminizm, łączący w sobie hasła ekologizmu, feminizmu i pacyfizmu, upatrujący źródeł degradacji środowiska w wojowniczej działalności mężczyzn.

Jego podstawę stanowi dążenie do równouprawnienia mniejszości seksualnych, religijnych i etnicznych, a także zrównanie praw kobiet i mężczyzn oraz upowszechnianie zasad demokratycznych, które winny być nakierowane na zwiększanie poziomu partycypacji obywateli w życiu publicznym. Nawiązując do pacyfizmu, postuluje wyrzeczenie się wojny w stosunkach międzynarodowych, a także upowszechnianie idei pokoju i praw człowieka. Drugim z nich jest ekoanarchizm, głoszący konieczność budowania społeczeństwa bezpaństwowego, opartego o wartości ekologiczne [Tokarczyk 1998: 534 - 535].

Bardzo istotnym obszarem zainteresowań ideologii ekologizmu są kwestie ochrony środowiska, a także polityki gospodarczej. Program ruchu zielonych stoi w opozycji wobec hasła ekonomii neoliberalnej. Polityka gospodarcza realizowana przez państwo powinna być nakierowana na osiąganie celów społecznych i ekologicznych, a nie wyłącznie na zwiększanie wskaźników ekonomicznych. Gospodarka winna podlegać silnym wpływom interwencjonizmu państwowego, gdyż to właśnie na państwie spoczywa obowiązek realizacji modelu sprawiedliwości ekonomicznej. Celem zielonych jest budowa państwa socjalnego, udzielającego wsparcia swoim obywatelom. Szczególną uwagę zwraca się na konieczność podjęcia działań związanych ze wprowadzaniem zasad zrównoważonego rozwoju przez państwa rozwinięte. Mają one na celu przeciwdziałanie degradacji środowiska naturalnego, prowadzącej do negatywnych zmian klimatycznych [*Karta Europejskich Zielonych*].

Obecność partii zielonych w systemach partyjnych państw europejskich

Systemy partyjne państw europejskich w latach '60 i '70 XX wieku cechował duży poziom stabilności. W świetle teorii stworzonej przez Seymoura M. Lipseta i Steina Rokkana, głównym powodem „zamrożenia” systemów partyjnych było ukształtowanie się silnych powiązań partii politycznych z określonymi grupami społecznymi, stanowiącymi ich zaplecze wyborcze. Trwałość tych relacji warunkowana była reprezentowaniem przez ugrupowania polityczne interesów grup społecznych je wspierających. Zagospodarowanie wszystkich segmentów społeczeństwa przez dotychczasowe partie polityczne skutkowało brakiem możliwości pojawienia się nowych ugrupowań w systemach partyjnych.

Odwrócenie się opisanych tendencji nastąpiło pod koniec lat '70 XX wieku. Wytworzenie się nowych podziałów socjopolitycznych, określanych mianem Nowej Polityki, a także postępujący proces przesuwania głosów pomiędzy partiami oraz zwiększenie się liczby wyborców niezdecydowanych doprowadziło do „odmrożenia” systemów partyjnych, skutkując tym samym

pojawieniem się nowych formacji politycznych. Jednymi z nich były ugrupowania ekologiczne, stanowiące zinstytucjonalizowaną formę ruchu zielonych oraz inne partie, reprezentujące ideologię „Nowej Lewicy”. Równocześnie, w wyniku opisanych procesów, na arenie parlamentarnej wielu państw Europy Zachodniej pojawiły się partie ultrapravicowe, takie jak francuski Front Narodowy, czy duńska Partia Postępu [Michalak 2008: 7-9].

Partie ekologiczne oraz małe, radykalne ugrupowania lewicowe, które wyłoniły się z nowych ruchów społecznych, charakteryzowane są przez amerykańskiego politologa Herberta Kitschelta jako formacje lewicowo - libertariańskie. Lewicowość tych partii przedstawia się szczególnie w silnym podkreślaniu kwestii równości oraz nieufności wobec działania rynku. Z ideologii libertarianizmu czerpią z kolei hasła demokracji partycypacyjnej oraz akcentowanie autonomii jednostek [Sobolewska - Myślik 2004: 89].

Pierwsze partie ekologiczne powstawały w państwach zachodniej Europy. Jest to bezpośrednio związane z występowaniem w tej części kontynentu systemu demokracji liberalnej, sprzyjającego tworzeniu nowych formacji politycznych. W ostatnich dekadach XX wieku oraz w początkach wieku XXI, partie ekologiczne wielokrotnie wprowadzały swych przedstawicieli do parlamentu, w niektórych przypadkach stając się częścią koalicji rządowych.

Tabela 1. Poparcie dla partii zielonych w wybranych państwach Europy Zachodniej w pierwszych dekadach XXI wieku

Niemcy		Francja		Austria		Belgia			Szwecja		Finlandia	
Sojusz90/ Zieloni		<i>LesVerts</i>		Zieloni – Zielona Alternatywa		<i>ECOLO/Zieloni!</i>			Partia Zielonych		Liga Zielonych	
2005	8,1%	2002	4,4%	2006	11,1%	2003	3,1%	2,5%	2002	4,6%	2003	8,0%
2009	10,7%	2007	3,3%	2008	10,4%	2007	5,1%	4,0%	2006	5,2%	2007	8,5%
2013	8,4%	2012	5,5%	2013	12,4%	2010	4,8%	4,4%	2010	7,3%	2011	7,2%

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie <http://www.nsd.uib.no> (18.02.2014)

Przedstawiona powyżej tabela wskazuje poziom poparcia dla zachodnioeuropejskich partii zielonych w wyborach parlamentarnych. Przykładem państwa, w którym zieloni odgrywają ważną rolę na arenie parlamentarnej od końca lat '70 XX wieku są Niemcy. Powstała wtedy Partia Zielonych (*Die Grünen*), po zjednoczeniu Niemiec funkcjonująca pod nazwą Sojusz 90/ Zieloni (*Bündnis 90/ Die Grünen*), cieszy się stałym poparciem, umożliwiającym wprowadzenie swych przedstawicieli do Bundestagu. W latach 1998-2005, partia ta pełniła rolę rządowego koalicjanta Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands – SPD*) na szczeblu federalnym.

Drugą najbardziej znaną zachodnioeuropejską partią ekologiczną jest francuska Europa Ekologia-Zieloni (*Europe Écologie – Les Verts* - EELV), powstała w wyniku połączenia partii Zielonych (*Les Verts*) z innymi, mniejszymi ugrupowaniami ekologicznymi. Formacja ta stanowi istotny element rozbudowanego segmentu lewicowego we francuskim systemie partyjnym, co pozwala jej na obsadzanie stanowisk rządowych.

Partie o orientacji ekologicznej stanowią ważny element systemów partyjnych większości państw Europy Zachodniej. Szczególnie dużym poparciem cieszy się austriacka formacja Zieloni-Zielona Alternatywa (*Die Grünen – Die Grüne Alternative*). Partia ta, od ponad dekady, uzyskuje poparcie na poziomie przekraczającym 10%. Podobnie, jak w przypadku zielonych z Niemiec i Francji, jej początki sięgają przełomu lat '70 i '80 XX wieku. Stabilnym poparciem, na poziomie kilkuprocentowym, cieszą się również dwa belgijskie ugrupowania ekologiczne: flamandzcy Zieloni! (*Groen!*) oraz walońska partia *ECOLO*. Stronictwa te ściśle ze sobą współpracują na szczeblu parlamentarnym. Stosunkowo duże poparcie uzyskuje również luksemburska partia Zieloni (*Déi Grén*).

Na poziomie Parlamentu Europejskiego zachodnioeuropejscy zieloni, wraz z ugrupowaniami regionalistycznymi, tworzą frakcję Zielonych/Wolnego Przymierza Europejskiego. Charakteryzowana jest ona jako grupa centrolewicowa, wyznająca wartości lewicowo - libertariańskie. W wyniku wyborów do Parlamentu Europejskiego VII kadencji z 2009 roku, frakcja ta obsadziła 55 mandatów, stając się tym samym czwartą pod względem liczebności w Parlamencie. Jej trzon stanowią zieloni z państw założycielskich Wspólnot Europejskich, głównie z Niemiec i Francji [Kosowska - Gąstoł 2010: 405-406].

Partie ekologiczne posiadają również swoją reprezentację w parlamentach państw skandynawskich. W Szwecji rolę ugrupowania relewantnego spełnia Partia Zielonych (*Miljöpartiet De Gröna*- MP), która, na przestrzeni ostatnich elekcji, systematycznie zwiększa swoje poparcie. Także w Finlandii Liga Zielonych (*Vihreä Liitto* - VL) stanowi istotny element systemu partyjnego. Cechą odróżniającą skandynawskie partie zielonych od ich odpowiedników z państw Europy Zachodniej jest silna orientacja ekosocjalistyczna. Partiami uznawanymi za reprezentujące ideologię ekologizmu są Socjalistyczna Partia Ludowa (*Socialistisk Folkeparti* - SF) oraz Sojusz Czerwono-Zielonych (*Enhedslisten - De Rød-Grønne* - EL) w Danii, a także norweska Socjalistyczna Partia Lewicy (*Sosialistisk Venstreparti* - SV). Na skali lewica-prawica, ugrupowania te sytuują się na lewo względem wielkich partii socjaldemokratycznych. W Parlamencie Europejskim, zieloni z Danii, Szwecji oraz Finlandii, wraz z partiami socjalistycznymi i komunistycznymi, tworzą Konfederacyjną Grupę Zjednoczonej Lewicy Europejskiej/Nordyckiej Zielonej Lewicy.

Zdecydowanie mniejsze znaczenie posiadają ugrupowania zielonych w systemach partyjnych państw postkomunistycznej Europy Środkowo-Wschodniej. Proces tworzenia systemów wielopartyjnych zapoczątkowany został wraz z upadkiem systemu komunistycznego w tej części Europy na przełomie lat '80 i '90 XX wieku. Od tego czasu jedynie Łotewskiej Partii Zielonych (*Latvijas Zaļā Partija* - LZP) udało się na trwałe uzyskać pozycję partii relewantnej. Od 2002 roku partia ta tworzy koalicje wyborcze z Centrową Partią Łotewskim Związkiem Rolników (*Centriskāpartija Latvijas Zemniekusavienība* - LZS), za każdym razem przekraczając próg wyborczy, pozwalający na wprowadzenie swych przedstawicieli do Sejmu. W latach 2002-2011 Związek Zielonych i Rolników współtworzył kolejne gabinety rządowe. W 2004 roku lider zielonych, Indulis Emsis, sprawował urząd premiera, tym samym będąc pierwszym, i jak dotąd jedynym, politykiem reprezentującym partię environmentalistyczne, sprawującym tak wysoki urząd [Łukaszewski 2013: 265 - 267].

W przypadku innych państw Europy Środkowo-Wschodniej, sukcesy wyborcze, odnoszone przez partie zielonych, miały charakter jednostkowy. W wyborach do czeskiej Izby Poselskiej w 2006 próg wyborczy przekroczyła Partia Zielonych (*Stranazelených* - SZ). Sukces ten miał jednakże charakter jednorazowy, gdyż w kolejnej elekcji partia ta nie zdołała uzyskać żadnego mandatu parlamentarnego [Czyż, Kubas 2012: 171].

Obecnie, spośród państw tego regionu, zieloni stanowią relewantną siłę jedynie w systemach partyjnych Łotwy i Węgier, gdzie partia „Polityka Może Być Inna!” (*Lehet Más a Politika!* - LMP) zdołała w 2010 roku wprowadzić szesnastu swych przedstawicieli do parlamentu [Nitszke 2010: 354-355]. Wybory parlamentarne 2014 roku potwierdziły pozycję zielonych w węgierskim systemie partyjnym. Formacji tej ponownie udało się przekroczyć 5-procentowy próg wyborczy [*Węgrzy znów postawili na Orbana*].

Zieloni w polskich wyborach 1991-2011

Upadek systemu komunistycznego w Polsce skutkowało możliwością tworzenia partii politycznych, które w demokratycznych wyborach rywalizowały o głosy wyborców. Wśród bardzo wielu partii politycznych, powstałych w Polsce w okresie III Rzeczypospolitej, znajdują się również partie ekologiczne, które to regularnie wystawiają swoich kandydatów w poszczególnych elekcjach, tworząc własne komitety wyborcze, bądź też zawierając porozumienia z innymi, większymi ugrupowaniami.

Wyborami, w których wzięła udział największa liczba komitetów reprezentujących ugrupowania zielonych była elekcja parlamentarna z 1991 roku. Uchwalona w lipcu 1990 roku ustawa o partiach politycznych, wprowadzająca

mało rygorystyczne wymogi odnośnie możliwości utworzenia partii politycznej, a także silnie proporcjonalna ordynacja wyborcza skutkowałą powstaniem ponad stu komitetów wyborczych, które wystawiły listy kandydatów i uzyskaniem mandatu przez przedstawicieli 24 spośród nich [Dudek 2007: 176]. Komitety stanowiące reprezentację partii ekologicznych uzyskały znikome poparcie społeczne i nie udało im się wprowadzić swych przedstawicieli do parlamentu. Komitet Wyborczy Polskiej Partii Ekologicznej-Zielonych uzyskał poparcie 0,82% głosujących, „Zdrowa Polska” - 0,79%, z kolei koalicję Polskiej Partii Ekologicznej i Polskiej Partii Zielonych poparło 0,65% Polaków [Gliński 1996: 218].

W kolejnych wyborach parlamentarnych, z uwagi na doznana w 1991 roku porażkę oraz uchwalenie nowej ordynacji wyborczej, wprowadzającej pięcioprocentowy próg wyborczy, co silnie wpływało na stabilizację sceny politycznej oraz zmniejszało szansę mniejszych partii na sukces wyborczy, zieloni odeszli od tworzenia własnych komitetów wyborczych na rzecz zawierania porozumień z innymi partiami politycznymi, na listach których umieszczali swych działaczy. Ich obecność miała jednakże charakter marginalny.

W wyborach parlamentarnych 1993 roku działacze Polskiej Partii Zielonych startowali z list Sojuszu Lewicy Demokratycznej, z kolei członkowie Polskiego Klubu Ekologicznego nawiązali współpracę z Unią Demokratyczną. Po powstaniu Unii Wolności w 1994 roku, zieloni powołali do życia Forum Ekologiczne Unii Wolności, stanowiące frakcję wewnątrz partii, która stawiała sobie za zadanie promowanie haseł ekologicznych [Dulko]. Współpraca członków partii zielonych z ugrupowaniami postsolidarnościowymi: Akcją Wyborczą Solidarność i Unią Wolności zakończona została przed wyborami parlamentarnymi 2001 roku, do których zieloni przystąpili jako część Ruchu Społecznego Alternatywa. Stanowił on konglomerat różnych, często odległych pod względem ideologicznym formacji politycznych. W jego skład wchodziły, z jednej strony środowiska katolicko-narodowe na czele z Konfederacją Polski Niepodległej, z drugiej strony lewicowy Wolny Związek Zawodowy „Sierpień ‘80”. Czynnikiem spajającym poszczególne elementy komitetu była krytyka polityki, szczególnie gospodarczej, prowadzonej przez rząd Jerzego Buzka. Ruch Społeczny Alternatywa nie odegrał znaczącej roli w polskim systemie partyjnym [Kolczyński 2003: 28].

Wybory parlamentarne 2005 roku jeszcze dobitniej ukazały podziały wewnątrz ruchu ekologicznego w Polsce. Powstała rok wcześniej partia Zieloni 2004, której debiut na arenie wyborczej miał miejsce podczas elekcji do Parlamentu Europejskiego, w wyniku której udało jej się uzyskać jedynie 0,27% głosów, zawarła porozumienie wyborcze z Socjaldemokracją Polską oraz Unią Pracy, startując pod szyldem SdPi. Przedstawiciele Polskiej Partii

Ekologicznej-Zielonych, razem z kandydatami Komunistycznej Partii Polski, Antyklerykalnej Partii Postępu „Racja” oraz Polskiej Partii Socjalistycznej, znaleźli się na listach Polskiej Partii Pracy [Tomczak 2012a: 325-326]. Komitet ten uznać należy jako ultralewicowy. Zarówno Socjaldemokracji Polskiej, jak i Polskiej Partii Pracy nie udało się przekroczyć progu wyborczego, tym samym przedstawiciele partii zielonych nie znaleźli się w Sejmie VI kadencji. Skutkiem tych wyborów był również upadek mniejszych formacji ekologicznych i pozostanie na scenie politycznej jedynie partii Zieloni 2004.

Dwa lata później, Zieloni 2004 nie zdecydowali się na współpracę z koalicją Lewicy i Demokratów, tym samym ich udział ograniczył się jedynie do wystawienia jednego kandydata w wyborach do Senatu. W kolejnej elekcji europejskiej, partia ta tworzyła, wraz z Socjaldemokracją Polską i Partią Demokratyczną-demokraci.pl, koalicyjny komitet wyborczy Porozumienie dla Przyszłości-CentroLewica, który również nie zdołał przekroczyć pięcioprocentowego progu wyborczego [Kwiatkowska 2010: 330]. W latach 2010-2014 Zieloni współpracowali z Sojuszem Lewicy Demokratycznej. W wyborach prezydenckich udzielili poparcia Grzegorzowi Napieralskiemu, z kolei w wyborach samorządowych i parlamentarnych działacze Zielonych 2004 startowali z list SLD. Najgorszy w historii III Rzeczypospolitej wynik sojuszu w wyborach parlamentarnych skutkowało zdobyciem jedynie 27 mandatów, z których żaden nie przypadł przedstawicielowi Zielonych [Tomczak 2012b: 312].

Wybory do Parlamentu Europejskiego 2014 roku były pierwszymi, w których Partia Zieloni wystartowała pod własnym szyldem. Na jej listach znaleźli się przedstawiciele wielu pozaparlamentarnych formacji lewicowych, takich jak: Partia Kobiet, Polska Partia Socjalistyczna, czy Stowarzyszenie Młodzi Socjaliści [*Europa powinna być solidarna. Zieloni startują do Brukseli*].

Kwestie ochrony środowiska naturalnego w badaniach empirycznych

Ochrona środowiska naturalnego, obok problemów związanych z polityką gospodarczą i społeczną, realizowaną przez państwo, stanowi jeden z głównych obszarów zainteresowania członków społeczeństwa. Dane przedstawione w poniższej tabeli ukazują poziom przywiązywania wagi do tychże kwestii wśród badanych.

Tabela 2. *Kwestie ochrony środowiska naturalnego są dla mnie ważne - rozkład ilościowy i procentowy odpowiedzi w deklaracjach w odniesieniu do poglądów ideologicznych.*

		Zdecydowanie tak	Raczej tak	Nie mam zdania	Raczej nie	Zdecydowanie nie	Razem
Lewica	ilość	59	92	36	26	6	219
	procent	26,9	42,0	16,4	11,9	2,7	100,0
Centrum	ilość	33	68	29	29	10	169
	procent	19,5	40,2	17,2	17,2	5,9	100,0
Prawica	ilość	62	165	57	53	26	363
	procent	17,1	45,5	15,7	14,6	7,2	100,0
Nie wiem/nie potrafię określić	ilość	84	113	61	23	7	288
	procent	29,2	39,2	21,2	8,0	2,4	100,0

Zdecydowana większość ankietowanych, sięgająca prawie 2/3 ogółu, uznaje kwestie ochrony środowiska za ważne. Najwyższy odsetek pozytywnych wskazań charakteryzuje osoby deklarujące swe poglądy ideologiczne jako lewicowe. Fakt ten nie dziwi, gdyż ideologia ekologizmu, a także powstające w oparciu o nią partie polityczne deklarują się właśnie jako lewicowe. Kwestie ochrony środowiska są również ważne dla osób, które nie potrafią określić własnych poglądów politycznych. W tej kategorii jedynie 10,4% ankietowanych nie zgadza się z przedstawionym w badaniu twierdzeniem. Duża część członków tej grupy nie potrafi ustosunkować się do twierdzenia. Mniejszą wagę do kwestii ochrony środowiska naturalnego przywiązują osoby o poglądach prawicowych i centrowych, których wskaźnik odpowiedzi pozytywnych wynosi odpowiednio 62,6% i 59,7%, a negatywnych przekracza 20%. Wśród tych dwóch kategorii odnotowuje się najwięcej wskazań warunkowych i najmniej kategoriicznych. Świadczy to o mniejszym zainteresowaniu poruszonymi w badaniu kwestiami oraz nieposiadaniu jasno określonych poglądów w tej materii.

Drugim, obok deklarowanych poglądów ideologicznych, kryterium podziału jest rozróżnienie na elektoraty poszczególnych partii politycznych oraz osoby deklarujące absencję wyborczą.

Tabela 3. *Kwestie ochrony środowiska naturalnego są dla mnie ważne - rozkład ilościowy i procentowy odpowiedzi w deklaracjach w odniesieniu do wyborów do sejmu, gdyby odbywały się w najbliższą niedzielę.*

		Zdecydowanie tak	Raczej tak	Nie mam zdania	Raczej nie	Zdecydowanie nie	Razem
Platforma Obywatelska	ilość	52	66	30	21	11	180
	procent	28,9	36,7	16,7	11,7	6,1	100,0
Polskie Stronnictwo Ludowe	ilość	16	28	8	8	1	61
	procent	26,2	45,9	13,1	13,1	1,6	100,0
Prawo i Sprawiedliwość	ilość	36	95	33	25	21	210
	procent	17,1	45,2	15,7	11,9	10,0	100,0
Twój Ruch	ilość	15	25	9	4	4	57
	procent	26,3	43,9	15,8	7,0	7,0	100,0
Sojusz Lewicy Demokratycznej	ilość	27	33	18	12	0	90
	procent	30,0	36,7	20,0	13,3	0,0	100,0
Inne	ilość	31	68	22	25	3	149
	procent	20,8	45,6	14,8	16,8	2,0	100,0
Nie głosował(a) bym	ilość	61	123	63	36	9	292
	procent	20,9	42,1	21,6	12,3	3,1	100,0

Największą wagę do problemu ochrony środowiska przywiązują wyborcy Polskiego Stronnictwa Ludowego, wśród których 72,1% pozytywnie ustosunkowało się do podanego twierdzenia. Partia ta ma charakter agrarny, dużą część jej elektoratu stanowią mieszkańcy obszarów wiejskich, dla których kwestie rolnictwa i ochrony środowiska naturalnego posiadają szczególne znaczenie. Dane charakteryzujące elektorat poszczególnych partii stanowią odzwierciedlenie wyników zawartych w poprzedniej tabeli. Większe wagę do kwestii ochrony środowiska naturalnego przywiązują wyborcy partii lewicowych. Wśród wyborców Twojego Ruchu łączna liczba wskazań „zdecydowanie tak” i „raczej tak” wynosi ponad 70%, w przypadku Sojusz Lewicy Demokratycznej 66,7%. Elektoraty partii lewicowych najrzadziej ustosunkowywały się negatywnie względem podanego w badaniu twierdzenia. Wyborcy Prawa i Sprawiedliwości, Platformy Obywatelskiej oraz „innych partii”, wśród których bardzo dużą część stanowią wyborcy partii lokujących się po prawej stronie politycznego spektrum, takich jak Solidarna Polska, Polska Jest Najważniejsza, czy Kongres Nowej Prawicy, charakteryzuje zbliżony współczynnik odpowiedzi pozytywnych, oscylujący w granicach 2/3 wskazań. Formacje te popierane są głównie przez osoby określające swe poglądy ideologiczne jako prawicowe lub centrowe, stąd też wyniki są zbliżone do zawartych w tabeli uwzględniającej kryterium poglądów ideologicznych. Wynik kategorii

osób deklarujących, iż nie wzięłyby udziału w najbliższych wyborach parlamentarnych nie wyróżnia się na tle elektoratów partyjnych.

Zagadnienia związane z ochroną środowiska naturalnego stanowią element programów politycznych wszystkich najważniejszych polskich ugrupowań. Kwestie, na które kładą nacisk poszczególne partie polityczne są podobne. Wspólnym elementem programów politycznych jest dążenie do wspieranie rozwoju gospodarczego kraju poprzez prowadzenie polityki gospodarczej opartej o zasady zrównoważonego rozwoju. Partie postulują również ochronę i promocję walorów polskiego środowiska naturalnego.

Tabela 4. *Politycy w swoich działaniach powinni bardziej niż obecnie uwzględnić problematykę ochrony środowiska naturalnego - rozkład ilościowy i procentowy odpowiedzi w deklaracjach w odniesieniu do poglądów ideologicznych.*

		Zdecydowanie tak	Raczej tak	Nie mam zdania	Raczej nie	Zdecydowanie nie	Razem
Lewica	ilość	41	92	49	27	10	219
	procent	18,7	42,0	22,4	12,3	4,6	100,0
Centrum	ilość	26	59	43	28	13	169
	procent	15,4	34,9	25,4	16,6	7,7	100,0
Prawica	ilość	44	127	99	65	28	363
	procent	12,1	35,0	27,3	17,9	7,7	100,0
Nie wiem/nie potrafię określić	ilość	56	109	94	23	6	288
	procent	19,4	37,8	32,6	8,0	2,1	100,0

Kolejnym problemem poruszonym w badaniach jest ocena stopnia uwzględniania zagadnień ochrony środowiska przez polityków. Ponad połowa ankietowanych jest zdania, że politycy powinni przywiązywać większe znaczenie do tych kwestii. Przeciwnie stanowisko reprezentuje niecałe 20% badanych. Zdecydowanie najwięcej wskazań pozytywnych, wynoszących ponad 60%, występuje wśród osób deklarujących swe poglądy jako lewicowe. Po raz kolejny potwierdza się, iż osoby o lewicowych poglądach politycznych przywiązują większe znaczenie do ochrony środowiska naturalnego. Wraz z przesuwaniem się w prawo na ideologicznej skali lewica-prawica notuje się spadek wskazań twierdzących na rzecz przeczących. Wśród wyborców centrowych stosunek ten wynosi 50,3% do 24,3%, z kolei wśród osób deklarujących swe poglądy jako prawicowe 47,1% do 25,6%. Rośnie również współczynnik wskazań „nie mam zdania”. Interesujące wyniki zauważyć można wśród osób, które nie potrafią określić swych poglądów ideologicznych. Prawie co trzeci spośród nich nie jest w stanie ustosunkować się do postawionego twierdzenia, a jedynie co dziesiąty deklaruje, że politycy nie powinni w większym stopniu skupiać się na problematyce ochrony środowiska. Wynik ten jest o prawie siedem punktów

procentowych niższy niż wśród osób deklarujących swe poglądy jako lewicowe. Świadczy to o tym, iż osoby które w dużej mierze nie interesują się polityką i, można domniemywać, posiadają ograniczoną wiedzę odnośnie tego obszaru, a tym samym nie potrafiące jednoznacznie określić swych poglądów politycznych, zdecydowanie częściej wymagają od polityków większego zaangażowania w problematykę ochrony środowiska, prawdopodobnie nie zdając sobie sprawy, iż kwestie te znajdują się w programach politycznych poszczególnych partii i stanowią obszar działania zarówno polityków koalicji rządzącej, jak i ugrupowań opozycyjnych.

Tabela 5. *Politycy w swoich działaniach powinni bardziej niż obecnie uwzględnić problematykę ochrony środowiska naturalnego - rozkład ilościowy i procentowy odpowiedzi w deklaracjach w odniesieniu do wyborów do sejmu, gdyby odbywały się w najbliższą niedzielę.*

		Zdecydowanie tak	Raczej tak	Nie mam zdania	Raczej nie	Zdecydowanie nie	Razem
PO	ilość	36	60	46	26	12	180
	procent	20,0	33,3	25,6	14,4	6,7	100,0
PSL	ilość	12	35	5	8	1	61
	procent	19,7	57,4	8,2	13,1	1,6	100,0
PiS	ilość	23	76	63	31	17	210
	procent	11,0	36,2	30,0	14,8	8,1	100,0
Twój Ruch	ilość	12	25	10	6	4	57
	procent	21,1	43,9	17,5	10,5	7,0	100,0
SLD	ilość	19	34	19	18	0	90
	procent	21,1	37,8	21,1	20,0	0,0	100,0
Inne	ilość	21	45	49	26	8	149
	procent	14,1	30,2	32,9	17,4	5,4	100,0
Nie głosował(a) bym	ilość	44	112	93	28	15	292
	procent	15,1	38,4	31,8	9,6	5,1	100,0

W przypadku danych dotyczących uwzględniania kwestii ochrony środowiska przez polityków również dokonano podziału na grupy, stosując kryterium deklarowanych sympatii partyjnych. W tym przypadku podkreślić należy bardzo duże różnice w wynikach poszczególnych grup. Partią, której sympatycy zdecydowanie najmocniej optują za zwiększeniem zaangażowania polityków w działania na rzecz ochrony środowiska naturalnego jest Polskie Stronnictwo Ludowe. Fakt, iż kwestie te są ważne dla wyborców PSL uwidacznia również najniższy poziom wskazań „nie mam zdania”, wynoszący jedynie 8,2%. Wyniki charakteryzujące elektorat dwóch relewantnych partii lewicowych również uznać należy za wysoki. W przypadku wyborców Twojego Ruchu wynosi 65%,

w przypadku SLD - 58,9%. Jednakże, wśród wyborców partii Janusza Palikota obserwuje się wysoki poziom łącznych opinii kategorycznych, co świadczy o daleko idących różnicach wewnątrz elektoratu tejże partii, która z jednej strony deklaruje się jako lewicowa, z drugiej często głosi hasła liberalne w obszarze gospodarczym. Wyniki te stanowią potwierdzenie danych zawartych w poprzedniej tabeli, kategoryzujących biorących udział w badaniu pod względem deklarowanych poglądów ideologicznych. Na drugim biegunie znajdują się wyborcy Prawa i Sprawiedliwości i Platformy Obywatelskiej. Odsetek wskazań przeczących postawionemu twierdzeniu w przypadku tych partii jest bardzo zbliżony do siebie. Dane te również nie stanowią zaskoczenia, potwierdzając niejako, iż większe znaczenie do problematyki ochrony środowiska przywiązują wyborcy partii lewicowych (SLD i TR) niż prawicowego PiS i centrowej PO. Analizując wyniki elektoratu „innych partii” oraz kategorię osób, którzy nie wzięłyby udziału w głosowaniu, wskazać należy, iż bardzo duży odsetek badanych nie jest w stanie ustosunkować się do twierdzenia. Osoby, które nie zamierzają wziąć udziału w głosowaniu zdecydowanie częściej opowiadają się za zwiększeniem aktywności polityków w obszarze ochrony środowiska niż wyborcy „innych partii”.

Przyczyny braku relewancji partii ekologicznych w polskim systemie partyjnym

Przedstawione powyżej dane dobitnie świadczą, iż problemy ochrony środowiska naturalnego stanowią obszar deklaratywnego zainteresowania dużej części polskiego społeczeństwa. Kwestie ochrony środowiska jako ważne określiło 65,1% badanych, z kolei zdania, że politycy powinni przywiązywać większe znaczenie ochronie środowiska naturalnego jest ponad połowa ankietowanych. W tym miejscu należy również zaprezentować badania przeprowadzone przez CBOS [BS/23/2011], które przedstawiają opinie dotyczące stanu ochrony środowiska naturalnego w Polsce w porównaniu do okresu sprzed pięciu lat. Badania ukazują wyraźny wzrost deklaracji uznających poprawę stanu ochrony środowiska w naszym kraju i tym samym zmniejszenie się grupy osób wskazujących jego pogorszenie, w porównaniu do początku lat '90 XX wieku. Dane z 2011 roku pokazują, iż połowa ankietowanych jest zdania, że stan ochrony środowiska uległ w tym okresie poprawie. Przeciwnie uważa jedynie 13% ankietowanych. Wyniki pierwszego tego rodzaju badania, przeprowadzonego w 1992 roku wskazują, iż stosunek odpowiedzi pozytywnych do negatywnych wynosił wtedy 14% do 52%.

Problemem, który należy w tym miejscu postawić jest pytanie, dlaczego w przeciągu 25 lat od obalenia systemu komunistycznego w Polsce, które skutkowało powstaniem konkurencyjnego systemu partyjnego, nie powstała żadna

partia zielonych, która byłaby w stanie stać się relewantną siłą. Przyczyn braku relewancji partii ekologicznych w polskim systemie partyjnym należy doszukiwać się w historii. Wytworzona po 1989 roku polaryzacja sceny partyjnej nie zasadzała się na abstrakcyjnych kwestiach społecznych, tylko odwoływała się do sfery wartości i, w mniejszym stopniu, ekonomii [Wojtasik 2011: 56 - 58]. Partie zielonych posiadają silniejszą pozycję w systemach partyjnych państw zachodnioeuropejskich, na których piętno odcisnęła XIX-wieczna rewolucja przemysłowa. Odpowiedzią na wzrost poziomu industrializacji było powstawanie partii socjalistycznych, reprezentujących interesy rodzącej się klasy robotniczej, a także ruchu zielonych. W Europie Środkowo-Wschodniej proces zmian w gospodarce nie przyniósł tak diametralnych przeobrażeń, tym samym nie doprowadzając do wytworzenia się ruchu społecznego, mającego na celu ochronę środowiska naturalnego.

Na poziom relewancji partii zielonych istotny wpływ miały również wydarzenia końca lat '60 XX wieku. W historii Europy był to okres głębokich zmian, w dużej mierze również obyczajowych, związanych z buntem młodzieży i wytworzeniem się ruchu protestu. Jednakże po dwóch stronach „żelaznej kurtyny” przybrał on zdecydowanie odmienną formę. W Europie Zachodniej na popularności zyskiwały hasła lewicowe, głównie ekologiczne, pacyfistyczne i feministyczne, które to stały się elementami programów politycznych, tworzących się partii Nowej Lewicy. Ugrupowania te stopniowo zyskiwały na znaczeniu, osiągając sukcesy wyborcze. Przejawy buntu młodzieży przybrały zgoła inny wymiar w Polsce, będącej częścią bloku wschodniego. Głównym polem aktywności społecznej była działalność w tworzącej się opozycji demokratycznej, nakierowana na walkę z systemem komunistycznym. Taki też cel przyświecał tworzeniu szerokich organizacji społecznych, zrzeszających ludzi o różnych poglądach politycznych [Ostolski 2008: 26].

Istotnym czynnikiem wpływającym na słabą pozycję partii zielonych w państwach Europy Środkowo-Wschodniej są doświadczenia komunizmu. W okresie powstawania oraz największej aktywności ugrupowań environmentalistycznych, przypadającym na lata '70 XX, blok wschodni charakteryzował się brakiem możliwości legalnego zrzeszania się obywateli w organizacjach niezależnych od władzy. Zgoła inaczej przedstawiała się sytuacja w państwach zachodnioeuropejskich, gdzie system demokratyczny sprzyjał tworzeniu organizacji pozarządowych oraz rozwojowi społeczeństwa obywatelskiego, co wykorzystwały liczne grupy zajmujące się kwestiami ochrony środowiska naturalnego. Tym samym, działalność ruchu zielonych w Europie Zachodniej skutkowałą zwiększeniem zainteresowania ochroną środowiska i realizacją dużej części swych postulatów, również przez partie polityczne reprezentujące inne ideologie polityczne, które to uznały szereg kwestii poruszanych przez

zielonych, zapisując je w swych programach. Próby tworzenia partii zielonych w państwach środkowoeuropejskich na początku lat '90 XX wieku przypadły na okres stabilizacji aktywności tychże partii w Europie Zachodniej, spowodowany realizacją dużej części zgłaszanych postulatów, również na arenie międzynarodowej, odnoszącej się do całości kontynentu. Skutkowało to zmniejszeniem pola aktywności zielonych z byłego bloku wschodniego i w konsekwencji brakiem zainteresowania społeczeństwa, skupionego głównie na rozwiązywaniu problemów gospodarczych, kwestiami ochrony środowiska naturalnego [Florczak 2004: 395 - 396].

Bardzo duży wpływ na funkcjonowanie oraz relewancję partii zielonych ma poziom rozwoju gospodarczego państwa. Społeczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej charakteryzują się niższym poziomem zamożności obywateli w porównaniu do mieszkańców Europy Zachodniej. Skutkuje to niską świadomością społeczną obywateli oraz skupieniem się, w pierwszej kolejności, na zapewnieniu bezpieczeństwa materialnego, kwestie bezpieczeństwa ekologicznego przesuwając tym samym na drugi plan [Łukaszewski 2013: 278].

Przyczyn porażek, jakich doznają ugrupowania zielonych w kolejnych wyborach, upatrywać należy również w samej działalności tych partii. W latach '90 XX wieku miało miejsce daleko posunięte rozdrobnienie środowiska ekologicznego w Polsce, prowadzące do tworzenia wielu, aczkolwiek posiadających marginalną pozycję, partii politycznych. Skutkowało to również niemożnością wprowadzenia własnych przedstawicieli do parlamentu, co nie udało się nawet w wyborach 1991 roku, podczas których obowiązywały zapisy skrajnie proporcjonalnej ordynacji wyborczej. Brak przedstawicielstwa na arenie parlamentarnej, a także nieumiejętność skutecznego wyartykułowania własnych haseł i przeniesienia ich na obszar debaty publicznej doprowadziły do daleko idącej marginalizacji ugrupowań ekologicznych w polskim systemie partyjnym. Środowisko to nie posiada również charyzmatycznych liderów, będących postaciami znanymi i rozpoznawalnymi wśród członków społeczeństwa, którzy byliby w stanie promować partię i tym samym przyciągać do niej elektorat. Znaczenie przywódcy partyjnego oraz wpływ jaki wywiera na decyzje wyborcze elektoratu przedstawione zostały w analizie wyników badań autorstwa Wojciecha Peszyńskiego [2012: 191]. Wnioskiem, jaki należy wysunąć jest stwierdzenie, iż osobowość lidera partyjnego jest istotnym determinantem wyborczych decyzji elektoratu danej partii, szczególnie w przypadku bardzo silnej pozycji przywódcy oraz oparciu o jego osobę kampanii marketingowej danej partii, realizowanej przed wyborami.

Podsumowanie

Genezy partii zielonych upatrywać należy w przeobrażeniach społecznych, mających miejsce na przełomie lat '60 i '70 XX wieku w państwach zachodnioeuropejskich. Wtedy to nastąpiło przekształcenie społecznego ruchu zielonych w zinstytucjonalizowaną formę partii politycznych oraz wyartykułowanie haseł ochrony środowiska w postaci programów politycznych. „Odmrożenie” systemów partyjnych państw Europy Zachodniej skutkowało pojawieniem się tychże partii na arenie parlamentarnej oraz gabinetowej.

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują, iż zdecydowana większość społeczeństwa, oscylująca w granicach 2/3 wskazań, przywiązuje wagę do kwestii ochrony środowiska naturalnego. Wśród elektoratów wszystkich partii relewantnych przeważają odpowiedzi pozytywne, aczkolwiek ich odsetek oraz stosunek do wskazań negatywnych jest zróżnicowany. Największe znaczenie do tych kwestii przywiązują wyborcy Polskiego Stronnictwa Ludowego oraz Twojego Ruchu. Na przeciwległym biegunie znajdują się sympatycy Prawa i Sprawiedliwości oraz „innych partii”, a także osoby deklarujące absencję wyborczą. Ochronie środowiska naturalnego większe znaczenie przypisują osoby deklarujące swe poglądy ideologiczne jako lewicowe. Ponad połowa ankietowanych zgadza się z postawionym w badaniu twierdzeniem, iż politycy w swych działaniach powinni w większej mierze uwzględniać zagadnienia ochrony środowiska naturalnego. Podobnie, jak w poprzednim badaniu, najwięcej osób udzielających odpowiedzi pozytywnych występuje wśród wyborców PSL oraz TR, a także osób deklarujących swe poglądy jako lewicowe.

Przyczyn braku relewancji partii zielonych w Polsce oraz słabej pozycji tych partii w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, w porównaniu do państw zachodnioeuropejskich, dopatrywać się należy w historii, głównie podziale Europy na dwa antagonistyczne bloki polityczno-militarne w drugiej połowie XX wieku, co przyniosło narzucenie państwom, będącym w obszarze wpływów Związku Radzieckiego, autorytarne systemu politycznego. W momencie, gdy na zachodzie Europy powstawały partie Nowej Lewicy, w Polsce oraz innych państwach środkowoeuropejskich miało miejsce tworzenie pierwszych zrębów opozycji antykomunistycznej. Wpływ na marginalny charakter partii ekologicznych w Polsce miała również działalność samych ugrupowań, które nie potrafiły przebić się ze swą ofertą do opinii publicznej, pomimo że, jak wskazują przedstawione badania, większość Polaków przywiązuje wagę do kwestii ochrony środowiska oraz uważa, że powinny stać się one w większym stopniu obszarem działania polityków.

Bibliografia:

- BS/23/2011, *Zachowania proekologiczne Polaków*, Centrum Badań Opinii Społecznej, Warszawa 2011.
- Czyż Anna, Kubas Sebastian (2012), *Czechy i Słowacja. Politologiczne studium wspólnej i oddzielnej państwowości*, Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Dudek Antoni (2007), *Historia polityczna Polski 1989-2005*, Kraków: Wydawnictwo ARCANA.
- Gliński Piotr (1996), *Polscy Zieloni. Ruch społeczny w okresie przemian*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Florczak Agnieszka (2004), *Organizacje ekologiczne i pacyfistyczne*, [w:] T. Łoś-Nowak (red.), *Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota – mechanizmy działania – zasięg*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Heywood Andrew (2006), *Politologia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Heywood Andrew (2007), *Ideologie polityczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Karta Europejskich Zielonych. Zasady, którymi kieruje się Europejska Partia Zielonych (EPZ), przyjęte podczas II Kongresu EPZ w dniach 13-14 października 2006 roku w Genewie*, http://europeangreens.eu/euroarchive/fileadmin/logos/pdf/pdf_charter/European_Green_Charter_Polish.pdf (30.01.2014).
- Kolczyński Mariusz (2003), *Rynek wyborczy 2001: reguły – uczestnicy – oferty programowe*, [w:] J. Szumski (red.), *Wybory parlamentarne 2001. Scena polityczna – aktorzy – programy – strategie*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kosowska-Gąstoł Beata (2010), *System partyjny Unii Europejskiej*, [w:] B. Kosowska-Gąstoł (red.), *Systemy partyjne państw Unii Europejskiej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kwiatkowska Agnieszka (2010), *Zieloni 2004 – reprezentacja nowych ruchów społecznych na polskiej scenie politycznej*, [w:] K. Sobolewska-Myślik, A. Hess, K. Kowalczyk (red.), *Polska scena polityczna. Środowiska – komunikacja polityczna – strategie*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Łukaszewski Marcin (2013), *Marginalizacja ugrupowań ekologicznych na scenach politycznych państw Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji ustrojowej*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, nr 2.
- Michalak Bartłomiej (2008), *Partie protestu w Europie Zachodniej. Analiza relewancji politycznej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Ostolski Adam (2008), *Między Wschodem i Zachodem*, [w:] Przemysław Sadura (red.), *Polski odcień zieleni*, Warszawa: Fundacja im. Heinricha Bölla.
- Peszyński Wojciech (2012), *Personalizacja politycznych preferencji*, „Preferencje polityczne” nr 3/2012.
- Tokarczyk Roman (1998), *Współczesne doktryny polityczne*, Kraków: „Zakamycze”.
- Tomczak Łukasz (2012a), *Lewicowe partie polityczne w Polsce. Programy, organizacje, strategie*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Tomczak Łukasz (2012b), *Historyczna klęska. Sojusz Lewicy Demokratycznej w kampanii wyborczej 2011 roku*, [w:] A. Turska-Kawa, W. Wojtasik (red.), *Wybory parlamentarne 2011*, Sosnowiec: REMAR.
- Wojtasik Waldemar (2011), *Lewica i prawica w Polsce. Aspekty ekonomiczno-społeczne*, Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza Humanitas.
- Dulko Katarzyna, *Dyskurs ekologiczny w praktyce wybranych zielonych partii politycznych*, <http://www.rybb.konin.lm.pl/pracamag.pdf> (02.04.2014).
-

Marek Czaja, Szymon Gutowski

Europa powinna być solidarna. Zieloni startują do Brukseli, <http://wroclaw.gazeta.pl/wroclaw/1,35751,15711969.html> (02.04.2014).

Sadecki Andrzej, *Węgrzy znów postawili na Orbana*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-04-09/wegrzy-znow-postawili-na-orbana> (11.04.2014).